УДК 811.512.145

Р.Ф. Мирхәев

XIX ГАСЫРНЫҢ ИКЕНЧЕ ЯРТЫСЫ – XX ГАСЫР БАШЫНДА ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНЕҢ ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛЬЛӘРЕ

Статья посвящена изучению состояния функциональных стилей татарского литературного языка во второй половине XIX – начале XX века. Автором дается оценка тенденциям, определившим их развитие в указанный период. До настоящего времени они рассматривались в работах по истории татарского литературного языка, в которых основное внимание уделялось реконструкции эволюции письменных норм и традиций. При этом сами функциональные стили в диахроническом аспекте не становились объектами научных исследований.

Ключевые слова: татарский литературный язык, функциональные стили, стиль художественной литературы, публицистический стиль, научный стиль, эпистолярный стиль.

The article is devoted to the study of the state of functional styles of the Tatar literary language in the second half of the XIX – early XX century. The author gives an assessment of the trends that determined their development in the specified period. Until now, they have been considered in works on the history of the Tatar literary language, in which the main attention was paid to the reconstruction of the evolution of written norms and traditions. At the same time, the functional styles themselves in the diachronic aspect did not become objects of scientific research.

Key words: Tatar literary language, functional styles, style of fiction, journalistic style, scientific style, epistolary style.

XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы татар әдәби теле һәм аның функциональ стильләре тарихында яңарыш һәм үзгәрешләргә бай, гаять үзенчәлекле, катлаулы чорларның берсе булып тора. Әлеге вакыт аралыгында җәмгыятьтә барган иҗтимагый, социаль, икътисади һәм мәдәни процесслар аның социаль яшәеш даирәләренең киңәюенә, функциональ кулланылыш сфераларының артуына, структур планда яңа тел формалары белән баюына китерә. Болар барысы да үз чиратында функциональ стильләрнең алга таба үсешенә йогынты ясый. Моңа кадәр, нигездә, поэтик һәм динидидактик әсәрләр кысаларында хәрәкәт иткән иске татар язма әдәби теле тикшерелә торган чорда яңа әдәби, публицистик һәм фәнни жанрлар белән тулылана. В.Х. Хаков тарафыннан әлеге чор түбәндәгечә бәяләнә: «XIX йөздә һәм XX йөз башында милли әдәби тел үзенең иҗтимагый функциясе ягыннан киң сферага җәелә, җәмгыятьтә кешеләрнең аралашуында әһәмиятле роль уйный. Бу, беренче нәүбәттә, әдәби телнең функциональ стильләрендә ачык чагылыш таба. Элекке язу һәм сөйләү теле традицияләрен саклаган хәлдә, милли әдәби тел нормалары формалашкан чорда киң күләмдә стилистик

дифференциация башлана һәм функциональ стильләр моңа кадәр күрелмәгәнчә зур үсеш алалар. Аларда нормаларның тотрыклануы, специфик үзенчәлекләрнең артуы һәм төрле алымнарның киң кулланылуы күзәтелә» [Хаков, 2003, б. 86].

XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы татар әдәби теле тарихының иң җентекле өйрәнелгән чоры булып тора. Ул бу өлкәдә тикшеренүләр алып барган галимнәрнең (Л. Җәләй, В.Х. Хаков, Х.Р. Курбатов, И.Б. Бәширова һ.б.ның) күпсанлы хезмәтләрендә яктыртыла. Алардан күренгәнчә, тикшерелә торган чорда татар әдәби теленең табигатен билгеләгән стилистик күренешләр, нигездә, язма нормалар һәм традицияләрне барлау, аерым шагыйрьләр һәм язучылар әсәрләренең тел-стиль үзенчәлекләрен өйрәнү кысаларында каралалар. Шуның белән бергә функциональ стильләрне, аларның формалашу һәм үсеш тарихын, аерым тарихи чорлардагы торышын тикшерүгә багышланган махсус хезмәтләр юк дәрәҗәсендә. Югарыда әйтелгәннәрне исәпкә алып, мәкалә кысаларында XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында татар әдәби теле хәрәкәт иткән функциональ стильләргә хас булган гомуми тенденцияләрне яктырту максат итеп куелды.

Матур әдәбият стиле. XIX гасырга кадәр татар теленең әлеге функциональ төре, нигездә, шигъри жанрларда чагылыш тапкан. Мәгълүм булганча, язма әдәбиятның иң югары формасы саналган иске татар поэзиясе, үзенең барлыкка килү вакытыннан башлап, суфичылык фәлсәфәсе белән тыгыз мөнәсәбәттә торган. Әлеге дини-фәлсәфи агым аны гасырлар дәвамында күпсанлы шигъри образлар, символлар, метафоралар белән баетып килгән. Алар аша шагыйрьләр кеше җаны белән Илаһи башлангыч арасындагы бәйләнешне ачып бирергә омтылганнар [Сайфуллина, Гумеров, 2013, с. 211]. Бу традиция билгеле бер дәрәҗәдә XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы татар шагыйрьләре тарафыннан да дәвам иттерелә.

Шигъри әсәрләр, нигездә, җәмгыятьнең югары катлау вәкилләренә, аерым алганда, галимнәргә, руханиларга һәм шагыйрьләрнең үзләренә атап язылган. Аларның күбесе Урта Азия мәдрәсәләрендә һәм Көнчыгыш илләренең уку йортларында белем алганнар. Нәтиҗәдә, гарәп һәм фарсы телләрен камил белгәннәр.

Мәгълүм булганча, Казан ханлыгы җимерелгәннән соң, татар халкы дәвамлы рәвештә христианлаштырылуга дучар ителгән. Шуңа да карамастан, ислам татарлар тормышында үзенең позицияләрен саклап кала алган. Моңа күп яктан суфи шагыйрьләрнең аны йөрәктән килгән «күңел дине» буларак аңлатулары да ярдәм иткән.

Галимнәр фикеренчә, суфичылык татар шигъриятен формалаштыруда мөһим роль уйнаган. Соңгысы исә үз чиратында дини, фәлсәфи һәм суфичылык карашларын пропагандалау өчен үзенә күрә бер мәйдан булып торган. Үзләренең әсәрләрендә Әбелмәних Каргалый (1782 –1826), Һибәтулла Салихов (1794 –1867), Шәмсетдин Зәки

(1825–1865), Габделҗаббар Кандалый (1797–1860), Гали Чокрый (1826–1889) һ.б. Аллага һәм якын кешеңә мәхәббәт турында язганнар, үзара туганлыкка һәм ярдәмләшүгә өндәгәннәр.

Бу өлкәдәге лингвистик тикшеренүләр иске татар поэзиясе теленең бертөрле генә булмавын күрсәтә. Аерым әсәрләр традицион тел чараларына бай булса, башкаларында гомумхалык сөйләм теле берәмлекләре өстенлек итә. Әлеге күренеш, беренче чиратта, әсәрләрнең жанр һәм стиль үзенчәлекләре, авторның карашлары һәм алган белеме белән аңлатыла. Үз вакытында катнаш телдә язу төрле өлкәләрдә яшәгән төрки шагыйрьләр һәм шигъри әсәрләрне күчереп язучылар тарафыннан традиция дәрәҗәсенә күтәрелә [Юсупов, 2006, с. 7]. Гомумиләштереп әйткәндә, XIX гасыр татар поэзиясе телендә иске татар язма әдәби теленең нигезен тәшкил иткән традицион төрки-татар берәмлекләре стилистик максатларда кулланылган гарәп-фарсы алынмалары белән керешеп китәләр [Юсупов, 2006, с. 166; Хаков, 1993, б. 229 –243]. Мәсәлән:

Хәмәл туғды, бәһар улды,
Ләйәли чөн нәһар улды,
Көнә-көн мәстанәр улды,
Һәммә әқwән әҗәр баздыр.

[Гайнуллин, 1968, б. 227]

Әйтергә кирәк, бу тенденция күпчелек шагыйрьләрнең иҗатында XX гасыр башына кадәр күзәтелә.

Мәгълүм булганча, XIX гасырда татар җәмгыятендә мәгърифәтчелек идеяләре тарала башлый, демократик һәм либераль агымнар формалаша. Әгәр баштарак мәгърифәтчеләр фәлсәфи мәсьәләләр, фән һәм мәгърифәтне пропагандалау белән генә чикләнгән булсалар, соңрак аларның эшчәнлеге татар халкы, аның мәдәнияте һәм теле тарихында тирән эз калдырган яңа әдәби агым булып үсеп китә [Татар әдәбияты тарихы, 1985, б. 212]. XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында татар әдәбиятында Европа культурасы йогынтысы астында яңа юнәлеш формалаша. Аның вәкилләре үзләренең әсәрләрендә шул чор татар җәмгыяте өчен актуаль булган милләтне агарту, аны Урта гасырлар караңгылыгыннан чыгару, башка мәдәни халыклар белән бер дәрәҗәгә күтәрү кебек мәсьәләләрне күтәреп чыгалар. Мәсәлән, 1886 елда үзендә рационализм, сентиментализм һәм мәгърифәтчелек реализмы идеяләрен берләштергән беренче татар романы – М. Акъегетнең «Хисаметдин менла» әсәре дөнья күрә. Берникадәр вакыттан укучы игътибарына Европа әдәбияты үрнәгендә язылган башка әсәрләр – З. Бигиевнең «Өлүф яки гүзәл кыз Хәдичә» (1886) һәм «Гөнаһе кәбаир» (1890) детектив романнары, Р. Фәхретдиннең «Сәлимә яки гыйффәт» (1899) хикәясе белән «Әсма яки гамәл вә җәза» (1903) повесте тәкъдим ителә. Әлеге әсәрләр белән мәгърифәтче язучылар татар әдәбияты тарихында яңа дәверне башлап җибәрәләр [Татар әдәбияты тарихы, 1985, б. 291].

Фәнни тикшеренүләр татар мәгърифәтчелек прозасы теленең бу чор татар поэзиясе, дини-дидактик, фәлсәфи һәм тарихи әдәбият теленнән беркадәр дәрәҗәдә аерылып торганлыгын күрсәтә. Күрсәтелгән әсәрләрдә иске татар язма әдәби теле өчен хас булган традицион үзенчәлекләр һәм халыкчан сөйләмә формалар белән бергә госманлы төрек берәмлекләренең дә күп кулланылуы күзәтелә. Мәсәлән: *Русийә уртасында Идел нәһерендән озақ дәгел бер татар аwылы мәүҗүддер. Қарйәнең әһалисе ике йөз әв қадәр улыб, адыны фаш итмәкдән чәкенейурыз, анҗақ хикәйәмезе йиңел анлатмақ ичүн адыны Нун хәрфейлә ишарәт идәмез. Нун қарйәсенең ханәләре ғади ханәләр кеби ағачдан wә башлары бәғзән саламдан бәғзән ағачдан йасалмышдыр. Нун аwылында ике мәсҗед вар. Бер урамлы аwыл булыб, урамы озын wә киңдер. Урамы узайыб қыйбла тарафындағы очында борылыб, суға йул чықадыр* [Акъегет, 1886, б. 2].

Алга таба проза теле гомумхалык сөйләм теленә якыная. Болар барысы да мәгърифәтче язучылар татар әдәбияты белән бергә татар әдәби теле үсеше тарихында да яңа дәверне башлап җибәргән дип әйтергә тулы нигез бирә.

Мәгърифәтче язучыларның әсәрләре стилистик яссылыкта да уникаль күренеш тәшкил итәләр. Аерым алганда, аларда матур әдәбият стиле публицистик, фәнни һәм дини-дидактик стильләр белән бергә керешеп китә. Мәсәлән, М. Акъегетнең «Хисаметдин менла» романында автор чынбарлык күренешләрен һәм вакыйгаларны сурәтләгәндә, тормыш-көнкүреш, мәхәббәт һәм гаилә мәсьәләләре белән генә чикләнеп калмыйча, татар тормышына XIX гасыр алып килгән үзгәрешләргә һәм яңалыкларга мөнәсәбәтен дә белдерә. Бу – әсәрнең эчтәлегендә дә, автор һәм персонажлар сөйләменең бирелешендә дә күренә. Иҗтимагый һәм мәдәни тормышка кагылышлы мәсьәләләр әсәрдә публицистик стильдә тасвирлана. Үз вакытында тел галиме В.Х. Хаков билгеләп үткәнчә, «...вакыйга һәм күренешләрне тулы сурәтләргә омтылыш, портрет, персонаж сөйләмен бирүдәге яңалыклар, матур әдәбият һәм публицистика әсәрләре теленә хас үзенчәлекләрнең аралашып килүе М. Акъегеткә хас язу алымнарын тәшкил итә» [Хаков, 1993, б. 247–248].

Тикшерелә торган чорда матур әдәбият стиленә хас үзенчәлекләр поэзия һәм проза үрнәкләреннән тыш драма әсәрләрендә дә чагылыш таба. Мәгълүм булганча, татар драматургиясенең беренче үрнәкләре XIX гасырның соңгы чирегенә карый. 1887 елда Г. Ильяси тарафыннан «Бичара кыз» драмасы язылса, 1888 елда Ф. Халидинең «Рәдде бичара кыз» әсәре дөнья күрә. Аларның нигезенә дә мәгърифәтчелек идеяләре салына [Гайнуллин, 1983, с. 240–241]. Алга таба татар драматургиясенең беренче яралгылары Г. Камал, Г. Исхакый һ.б.ның пьесаларында үстерелә.

Башка әдәби жанрлардан аермалы буларак, драма әсәрләрендә төрле социаль катлау вәкилләренең сөйләм үзенчәлекләре аеруча ачык чагылыш таба, ягъни аларның теле гомумхалык сөйләм теленә

якын булуы белән характерлана. Шуның белән бергә биредә иске татар язма әдәби теле берәмлекләре дә урын ала [Хаков, 1993, б. 251]. Мәсәлән:

Фәрихә. Йә, сиңа әйтәм, йаучы килсә, ни әйтим?

Биктимер. Ни әйтәсең килмәгән йаучыга...

Фәрихә. Фатыйма, Сәхибә әбине чакыра барганда, Җантимерләрнең капкасы төбендә асраулары белән сөйләшкән. «Бүген сезгә йаучы җибәрәләр», дигән. Шуңа күрә әйтәм, Син базарга чыкканда килсә, мин ни әйтергә дә белмим дип әйтүем.

Биктимер. Ни әйтерсең, тәвәккәлләп бирербез.

Фәрихә. Соң, сиңа әйтәм, Маһитап йаратырмы икән? Уртак, диләр.

Биктимер. Тагы кемгә бирмәкче буласың?

Фәрихә. Соң, миңа Маһитап шулай дип әйтсә, дип әйтәм.

Биктимер. Мин риза булгач, әйтмәс! [Гайнуллин, 1968, б. 544].

Гомумән алганда, тикшерелә торган чорда матур әдәбият теле һәм стиле өлкәсендә барган үзгәрешләр, Х.Р. Курбатов сүзләре белән әйткәндә, түбәндәгеләрдә чагылыш таба: «XIX йөз поэзиясе үзенең образлы фикер йөртү рәвеше, стиль алымнары һәм шигъри формалары ягыннан Урта гасыр белән турыдан-туры бәйләнештә. Әмма телдә зур кузгалыш башлана: бер төркем язучылар һәм шагыйрьләр төрки әдәби телне тагын да катлауландырып (барыннан да бигрәк төрек теленә якынлаштыра төшеп) иҗат итсәләр (Әбелмәних Каргалый, Һибәтулла Салихов, Шәмсетдин Зәки, Гали Чокрый, Муса Акъегет, Заһир Бигиев), икенчеләре, киресенчә, халыкның җанлы сөйләмен шигърият дәрәҗәсенә күтәрергә тырышалар (Габделҗаббар Кандалый, Әхмәт Курмаши, Габдрахман Ильяси, Фатих Халиди, Каюм Насыйри, Риза Фәхретдинов, Фатих Кәрими һ.б.). Бу соңгыларының поэмаларында һәм шигырьләрендә иске әдәби формалар, традицион стилистик алымнар сүз һәм грамматик формаларның яңача кулланылышы белән бергә үрелеп бара. XX йөз башында Тукай һәм башка язучыларның бүгенге әдәби телне барлыкка китерүенә шул рәвешчә юл салына» [Курбатов, 1984, б. 5].

Публицистик стиль. Галимнәр фикеренчә, «татар әдәби телендә публицистик стильнең беренче яралгылары бик күптәннән – XV–XVI йөзләрдә, хәтта аннан да элегрәк башлана» [Хаков, 2003, б. 12]. XIX гасырга кадәр ул, нигездә, сәяхәтнамә жанрында хәрәкәт итә. Аның барлыкка килүе билгеле бер иҗтимагый (исламның изге урыннарына хаҗ кылу) һәм сәяси (Көнчыгыш илләре белән сәүдә һәм дипломатик мөнәсәбәтләр урнаштыру) факторлар белән бәйләнгән. Иске татар телендәге иң борынгы сәяхәтнамә тексты 1699 ел белән даталанган. Аның авторы Мортаза әс-Симети Гарәбстанга хаҗ сәфәре кылган вакытта алган тәэсирләре белән уртаклаша, мөселман пәйгамбәрләренең, әүлия һәм шәехләрнең каберләрен, изге урыннарны тасвирлый [Фәхреддин Ризаэддин, 2006, б. 38–39]. Татар телендә төзелгән юлъязма жанрының иң күренекле үрнәкләреннән тагын

берсе – Мөхәммәдәмин сәяхәтнамәсе (XVIII гасырның соңгы чирегенә карый. Биредә дә автор үзенең хаҗ сәфәрен тасвирлый [Алеева, 1988; Алеева, 1993, с. 6–7]. Алга таба әлеге әсәрләрдә салынган традицияләр «Исмәгыйль ага сәяхәте» (XVIII гасыр), Ф. Кәриминең «Аурупа сәяхәтнамәсе» (1902 ел) һәм «Кырымга сәяхәт» (1904 ел), З. Бигиевнең «Мавәраэннәһердә сәяхәт» (1908 ел) сәяхәтнамәләрендә дәвам иттерелә. Әлеге әсәрләрнең тел үзенчәлекләренә килгәндә, бу өлкәдәге тикшеренүләр аларның иске татар язма әдәби телендә язылганлыгын күрсәтәләр. Мәсәлән: *Бундан ун-унбиш сәнә мөкаддәм Бохара, Сәмәрканд, гомумән, Урта Асийа йуллары сусыз чүллек иде, у wакыт у тарафлары зийарәт итмәк бик агыр, гайәт мөшкел иде. Бу көндә исә Озын Ададан узанмыш тимер йул wасытасыйла у тарафларда сәйәхәт йиңел һәм рәхәт улды. Ростовдан Дон нәһрейлә парохода бенеб, мөнтәһаи Донда улан Калач нам мәнзилә йулландым. Йалңыз идем. Һәм сәфәр бер аркадашым йук иде. Видаг сәламләре соңында, гүйә йулчыларың калебләренә фирак әләме истиля итмеш кеби, пароходымызда бер сөкүн пәйда улды, йулчыларда сәс йук, сүз йук. Йалңыз пароходың бухары су үзәренә шиддәтлә орыр, чарыклары йулчылары гүйә: «Хәрәкәтдә без, әфәнделәр! Иншалла, һәр береңезе сәламәтлекдә максудыңыза исаль идәрем. Хатырларыңыз рәхәт улсын!» – аwазыйла калебләрене тәсәллийә идәр иде* [Бигиев, 1908, б. 1–2].

Тикшерелә торган чорда публицистик стильгә хас үзенчәлекләр, алда әйтеп үтелгәнчә, мәгърифәтче язучыларның әдәби әсәрләрендә дә урын алалар. Моннан тыш ул XX гасыр башында чыга башлаган татар вакытлы матбугаты битләрендә үстерелә. Мәгълүм булганча, 1905 елның 2 сентябрендә Санкт-Петербургта «Нур» газетасының беренче номеры дөнья күрә. Әлеге вакыйга белән татарларның иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышында яңа этап башлана: татар телендәге газеталар Россия империясенең татарлар күпләп яшәгән башка шәһәрләрендә дә чыга башлый [Гайнуллин, 1983, с. 12–89]. Аларның тел үзенчәлекләренә килгәндә, галимнәр XX гасыр башы вакытлы матбугаты битләрендә шул чорның гомумхалык сөйләм теле формалары белән баетылган иске татар язма әдәби теле чагылыш таба, дигән фикердә торалар [Миннуллин, 2012, с. 273–289].

Фәнни стиль. Татар теленең фәнни өлкәдә кулланылышы күп гасырлык традициягә ия. Ул үзенең тамырлары белән Болгар дәүләте, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларына барып тоташа [Хаков, 1972, б. 125; Хаков, 1999, б. 255; Хаков, 2003, б. 13]. Тикшерелә торган чорга кадәр татарларда фәнни әдәбиятның нигезен тарихи һәм дини-дидактик характердагы әсәрләр тәшкил иткән. XIX гасырда татарларның тарихы, мәдәнияте һәм теле буенча хезмәтләр дөнья күрә башлый. Бу да үз чиратында фәнни стильнең үсешенә зур йогынты ясый.

Фәнни хезмәтләр гарәп һәм фарсы телләре белән беррәттән, берникадәр дәрәҗәдә гомумхалык сөйләм теленнән аерылып торган иске

татар язма әдәби телендә иҗат ителгәннәр. Әлеге өлкәгә хас булган гомуми тенденцияләрне В.Х. Хаков түбәндәгечә билгели: «Татар әдәби телендә элек-электән Болгар чорыннан ук XIX гасырга кадәр берничә юнәлеш сакланып килә. Аларның берсе тулысынча гарәп, фарсы телләрендә язылган әсәрләрне эченә ала. Бу традиция Г. Утыз Имәни, Г. Курсави әсәрләрендә, XIX гасырга чыккач, Ш. Мәрҗани әсәрләрендә ачык күренә. Икенче юнәлеш – гарәп-фарсы сүзләре белән чуарланып язылган Идел буе төрки әдәби телендәге фәнни әсәрләр. Боларында исә һәр чорның үз язма китап теле чагыла» [Хаков, 2003, б. 179–180].

Әйтергә кирәк, соңгы юнәлеш XX гасыр башларына кадәр дәвам иттерелә. Аның үрнәкләрен бу чорда язылган сәяхәтнамәләрнең фәнни стиль катламында да күзәтергә мөмкин. Мәсәлән: *9 нчы гасыр миляди ахырында, хәлифәте Ғаббасийә заманында, 287 сәнә һиҗридә Бохарада Саманиләр хөкүмәте ибтида улынды. 145 сәнә имтидад итмеш хөкүмәтләре дәwерендә Мавәра ән-нәһер тәрәққый wә қуәт кәсеб итмеш иде. Фетнәләр мөнқатыйғ улды. Низам мәйдан тотды. Саманиләр дәүләтенең мөәссисе Исмағыйль бин Әхмәд заманларында, 892–907 милади сәнәләр имтидадында, Бохара иң бөйек қуәтенә наил улды. Шимальдә – сахралара, шәрықда – Тянь-Шань тағларына, җәнүбдә – Фарс көрфезенә, ғаребдә Бағдада қадәр мөмтәд иде* [Бигиев, 1908, б. 4].

Алга таба, дөньяви мәктәпләр ачыла башлагач, җәмгыятьтә халыкның киң катлаулары өчен аңлаешлы телдә язылган фәнни хезмәтләргә, дәреслекләргә һәм кулланмаларга ихтыяҗ туа. В.Х. Хаков билгеләп үткәнчә, «XIX йөз ахырында фәнни стиль зур үзгәрешләр кичерә: нәкъ шушы дәвердә ул функциональ юнәлештә үсеп китә һәм халык теленә нигезләнә башлый. Бу тенденция бигрәк тә XX йөз башында язылган фәнни әсәрләрдә киң чагылыш таба. Яңа чорда аерым фәннәр буенча чыгарылган хезмәтләр тагы да арта, күп кенә дөньяви мәктәпләр ачыла, аларда фән укыту беренче планга куела. Табигый ки, заман таләпләренә җавап бирерлек итеп, мәктәпләр өчен төрле фәннәрдән дәреслекләр булдыру, кулланмалар төзү көн тәртибенә килеп баса. Шулай итеп, фәнни әдәбиятның киң үсеш алуы һәм аның стиле формалашу XIX йөз икенче яртысында XX йөз башында татар мәгърифәтчеләренең эшчәнлеге һәм шул чордагы иҗтимагый-политик вакыйгалар белән бәйләнгән» [Хаков, 1972, б. 126].

Әлеге юнәлештә татар халкының күренекле мәгърифәтчесе К. Насыйриның эшчәнлеген билгеләп үтми мөмкин түгел. Аерым алганда, ул «гыйльми хезмәтләр һәм дәреслекләр язуга зур игътибар биреп, бердәм әдәби тел нормаларын эшкәртүне язма тел белән сөйләү телен якынайту юнәлешендә алып бара, матур әдәбият телен (бигрәк тә проза теле стилен), әдәби телнең функциональ стильләрен (фәнни һәм публицистик әдәбият телен) үстерүдә, аларны төрле чаралар белән баетуда, математика, география, лингвистика, биология,

медицина һ.б. фәннәрдәге терминнарны һәм атамаларны тәртипкә китерүдә киң колачлы эш башкара» [Хаков, 2003, б. 182].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, тикшерелә торган чорда җәмгыятьтә барган үзгәрешләр үз чиратында фәнни стильнең үсешендә дә чагылыш таба. Аерым алганда, фәнни хезмәтләр киң җәмәгатьчелеккә аңлаешлы телдә языла башлыйлар. Мәсәлән: *Йир йөзен күрсәтә торған кәгазьне харита диләр. Йир йөзе биш қыйтғаға бүленәдер. Ул биш қыйтға ошбулардыр. Аврупа, Азийә, Афстралийә, Африка, Америка қыйтғаларыдыр. Wә бу биш қыйтға биш харита итеб йасаладыр. Бөтен йир йөзен күрсәтә торған хаританы харитайи ғомумийә дирләр. Йирнең бер өлешен, йәки бер мәмләкәтне, йәки бер вилайәтне күрсәтә торған хаританы харитайи хосусийә дирләр. Имди йир йөзенең дүрт өлешендән бер өлеше қоры йирләрдер wә қалған өч өлеше диңезләр wә сулардыр* [Насыйри, 1890, б. 8].

Рәсми эш стиле. Мәгълүм булганча, әлеге стильнең барлыкка килүе турыдан-туры сәяси һәм социаль факторларга бәйле. Моның өчен, беренче чиратта, дәүләтчелек һәм административ, хокукый, икътисади мөнәсәбәтләрнең булуы зарур. Әлеге яктан караганда, татар теле уникаль күренеш тәшкил итә: XVI гасырда халкы үзенең дәүләтен югалтуга карамастан, ул өч гасырдан артык Россия империясенең Көнчыгыш илләре белән дипломатик һәм сәүдә мөнәсәбәтләрендә рәсми тел буларак хезмәт итә. XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында аның эш кәгазьләре теле буларак кулланылыш даирәсе тагын да киңәя һәм ул татар телендәге рәсми документларның яңа төрләре барлыкка килү белән билгеләнә. Аерым алганда, бу чорда «татарларда промышленность һәм сәүдә капиталының үсүе, иҗтимагый мөнәсәбәтләрнең яңа баскычка күтәрелүе канцелярия-идарә эшендә дә үзенең чагылышын таба» [Хаков, 1972, б. 168].

Галимнәр фикеренчә, иске татар язма әдәби телендә төзелгән эш кәгазьләре үзләренең структур һәм тел үзенчәлекләре буенча бер рәткә тезелеп, аның гомуми үсеш линиясен чагылдыралар [Хисамова, 1999, с. 7 –9].

Хатлар стиле. XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы татар җәмгыятендә барган үзгәрешләр берникадәр дәрәҗәдә хатлар стиленә дә тәэсир иткән. Ул иң элек аларны язуны тәртипкә салу омтылышларында чагылыш таба. Әлеге чорда хатларның үзенчәлекләрен ачып бирүгә багышланган махсус китаплар дөнья күрә башлый [Авхадиева, 2007, с. 34–35]. Моны тормыш үзе таләп иткән. Алга таба «мәгърифәтчелек хәрәкәтенең көчәюе, иҗтимагый мөнәсәбәтләрнең үсүе, сәүдә-базар эшләренең киңәюе хатлар өслүбенең киң сферага җәелүенә зур йогынты ясаган. Мәгърифәт, мәдәният, хосусый капитал һәм шәхси милек белән бәйләнешле хатлар моны ачык күрсәтәләр» [Хаков, 1999, б. 279].

Мәгълүм булганча, хатлар үзләренең эчтәлекләре һәм төзелешләре ягыннан ике төркемгә – рәсми һәм шәхси хатларга бүленәләр.

«Рәсми хатлар төрле учреждениеләр, оешмалар исеменә языла. Аларда рәсмилек, канцелярия документларына хас катгыйлык кына түгел, бәлки тарихи-публицистик очеркларга хас хикәяләү алымы да зур урын алып тора» [Хаков, 1999, б. 279]. Язма чыганаклардан күренгәнчә, тикшерелә торган чорда татарлар рәсми оешмаларга да хатлар язганнар. Ш. Мәрҗанинең Фәннәр Академиясенә язган хаты моның бер дәлиле булып тора: *«Бу – Болгарның элекке мәликләреннән берсе булырга охшый. Чөнки аларның иң элек мөселман булганнары, Алмасхан Сәлки хан углы, Габбасилардан Моктадир Билләһкә буйсынуны бурыч итеп алып, Габбасиларны баш белеп, акчаларны алар исеменә, хөтбәләрне аларга кылалар иде. Һәр бар эштә дә аларга охшауны үзләренә һөнәр итеп алганнар иде. Хәтта электәге "хан" титулын "әмиргә", ә үз исемен "Алмас"тан "Җәгъфәр"гә алыштырып, "Әл-әмир Җәгъфәр дип исемләнде", ә углына «әмир Әхмәт» дип куйды. Минем фикеремчә, аның нәселе Тимур һөҗүменә кадәр исән иде. Ләкин үзбәкләргә, ягъни Чыңгыз нәселләренә буйсынуда иделәр. Болгар әмирләреннән Тимур тарафыннан үтерелгән әмир Габдулла шуларның соңгысы дип уйлыйм»* [Хаков, 1999, б. 281].

Шәхси хатларга килгәндә, язма чыганаклар XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында аларның түбәндәге төрләре булганлыгын күрсәтә:

1) күренекле шәхесләр арасында язылган хатлар (мәсәлән, Х. Фәезхановның Ш. Мәрҗанигә, К. Насыйриның Н. Катановка, Г. Тукайның Ф. Әмирханга язган хатлары һ.б.);

2) тормыш-көнкүреш, сәүдә эшләре белән бәйләнешле хатлар (сәүдәгәрләр арасындагы язышулар, приказчикның хуҗасына, шәкертнең остазына, остазының шәкертенә язган хатлары һ.б.);

3) туганлык-кардәшлек хатлары (ата-ананың балаларына, баланың туганнарына, туганлык мөнәсәбәтендәге төрле буын кешеләренең үзара бер-берсенә җибәргән хатлары);

4) дуслык хатлары (үзара кардәш булмаган, ләкин бер-берсе белән иң якын самими мөнәсәбәттә торган кешеләрнең хатлары);

5) мәхәббәт хатлары [Хаков, 1999, б. 281–291].

Шәхси хатларның тел-стиль үзенчәлекләренә килгәндә, алар өчен язма әдәби тел берәмлекләренең сөйләмә формалар һәм конструкцияләр, аерым затларның индивидуаль стильләре өчен хас булган үзенчәлекләр белән бергә керешеп китүе хас. Ягъни биредә билгеле бер норма һәм традицияләргә генә ияреп бару күзәтелми. Бу әлеге төр хатларның тиз вакыт эчендә һәм төрле социаль катлам вәкилләре тарафыннан язылуы белән аңлатыла.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы татар әдәби теленең функциональ стильләре сан һәм сыйфат ягыннан мөһим үзгәрешләр кичергән чор булып тора. Иҗтимагый һәм мәдәни тормышта барган үзгәрешләр аларны яңа форма, эчтәлек һәм тел чаралары белән баета. Бу үз чиратында функциональ стильләрнең кулланылыш даирәсен киңәйтә.

Әдәбият

Авхадиева А.И. История изучения эпистолярного стиля в татарском и русском языкознании // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2007. Т. 14, кн. 4. С. 32–37.

Акьегет М. Хисаметдин менла. Милли роман яки хикәя. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1886. 70 б.

Алеева А.Х. Списки «Мөхәммәд-Амин сәяхәтнамәсе» и живая народная речь в ее языковой структуре // Истоки татарского литературного языка. Казань: ИЯЛИ, 1988. С. 34–44.

Алеева А.Х. Путешествие Исмагил ага в Индию (исследование языка татарских путевых записок XVIII в. «Исмагил ага сәяхәтнамәсе»). Казан, 1993. 166 с.

Бигиев З. Мавәраэннәһердә сәяхәт (Транс-Оксанияйә сәфәр). Казан: Типолитогр. И.В. Ермолаевой, 1908. 108 б.

Гайнуллин М.Х. Татар әдәбияты: XIX йөз. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. 690 б.

Гайнуллин М. Татарская литература и публицистика начала XX века. Изд. 2-е, доп. Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. 352 с.

Курбатов Х.Р. Иске татар поэзиясендә тел, стиль, метрика һәм строфика. Казан: Татар. кит. нәшр, 1984. 163 б.

Миннуллин Б.К. Татарская газета «Борхане таракки». Лингвистические исследования. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2012. 300 с.

Насыйри К. Истиляхаты җәгърафия. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1890. 74 б.

Сайфуллина Ф.С., Гумеров И.Г. Творчество Гали Чокрыя: традиции суфийской литературы Востока // Филология и культура. Philology and culture. 2013. № 3 (33). С. 210–214.

Татар әдәбияты тарихы: алты томда. 2 т.: XIX йөз татар әдәбияты / баш редколлегия: Н.Г. Юзиев (баш редактор), Я.Г. Абдуллин, Ш.Ш. Абилов, Г.А. Ахунов, М.Г. Гайнуллин һ.б. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 564 б.

Фәхреддин Ризаэддин. Асар. 1 том. Казан: Рухият, 2006. 360 б.

Хаков В.Х. Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше. Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 221 б.

Хаков В.Х. Татар әдәби теле тарихы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. 323 б.

Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика). Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 304 б.

Хаков В.Х. Тел – тарих көзгесе (Татар әдәби теленең үсеш тарихыннан). Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 295 б.

Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии (XVI – нач. XIX в.). Казань: Мастер Лайн, 1999. 408 с.

Юсупов А.Ф. Язык произведений Шамсетдина Заки. Морфология. Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2006. 204 с.

Мирхәев Рифат Фирдинат улы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре